

Research Paper

Critical assessment of orientalist studies on ecology and the environment in the Islamic world: An interdisciplinary approach

Abbas Ahmadvand¹, Somayeh Nise^{2*}

Received: Aug. 16, 2025; Accepted: Jan. 4, 2026

ABSTRACT

Interdisciplinary studies of ecology and the environment in the Islamic world require a comprehensive and pluralistic approach due to the region's cultural, geographical, and historical diversity. This article examines the shortcomings and limitations of Orientalist scholarship in this field, identifying the key challenges and opportunities it presents. Drawing on ecological theories, anthropology, historiography, and sociology, the study seeks to develop a deeper understanding of the interactions between Islamic societies and the environment throughout history. The findings demonstrate that many existing studies remain confined to specific geographical and cultural contexts and rely on traditional analytical frameworks that have failed to adequately capture the real complexities of environmental issues in Islamic societies. The article further emphasizes the need to articulate a new ecological perspective that takes into account environmental processes as well as their cultural and social impacts. It argues that interdisciplinary collaboration can foster a more nuanced understanding of pressing environmental challenges and contribute to improved responses. Ultimately, the study highlights the necessity of innovative and interdisciplinary approaches to analyzing environmental issues in the Islamic world and promoting sustainable development across the region. As a point of departure for future debates on environment and ecology, this article aims to contribute to the identification and resolution of environmental problems.

Keywords: environment, oriental studies, Islamic world, interdisciplinary studies

1. Faculty Member, History and civilization of the Muslims Dept., Shahid Beheshti University Tehran, Iran

✉ a_ahmadvand@sbu.ac.ir

* Corresponding author

2. PhD candidate in Critical Western Studies, Baqir-ul-Ulum University, Qom, Iran

✉ somayehniseh@gmail.com

INTRODUCTION

Orientalist studies on ecology and the environment in the Islamic world over the past two centuries have significantly shaped Western perceptions of Muslim societies (Said, 1978; Sardar, 1999). These studies are typically framed within Western epistemic structures and tend to emphasize narratives that portray the Islamic world as lacking sustainable environmental management or the capacity to address ecological crises (Allen, 2022; Bhaumik, 2023). Relying on post-Orientalist critique and interdisciplinary perspectives drawn from environmental history, anthropology, sociology, and indigenous knowledge studies (Nasr, 1993; Devji, 2022), the present study seeks to uncover the epistemic gaps, biases, and conceptual limitations embedded in these works, and to present a more comprehensive understanding of how Muslim societies interact with nature.

METHODOLOGY

This research employs a descriptive-analytical method combined with qualitative content analysis. This approach enables the examination of intertwined historical, cultural, and epistemic layers influencing the representation of the Islamic world in Orientalist environmental discourse (Daud, 2014; Caiazzo, 2013). Through systematic data collection, thematic categorization, and critical comparison of recurring patterns, the study identifies the central assumptions shaping Orientalist views of Islamic ecology.

FINDINGS

A considerable portion of Orientalist scholarship relies on narrow, single-dimension perspectives—typically technical or religious—without attending to the social and cultural contexts underlying environmental practices in Muslim societies (Wilkins & Downing, 2002). The findings demonstrate a clear pattern of ecological “Othering,” whereby the Islamic world is depicted as environmentally backward and dependent on Western solutions (Bush, 2022; Raghavan, 2024). The analysis also indicates that indigenous ecological knowledge, local technologies, Islamic environmental ethics, and traditional communal networks—factors historically linked to sustainability—receive minimal attention in these studies (Nasr, 2002; Beneito, 2001). Moreover, the findings reveal that many Orientalist analyses tend to universalize Western environmental paradigms and apply them uncritically to Muslim societies, overlooking historical variations and region-specific ecological conditions. This epistemic bias results in the marginalization of alternative environmental rationalities rooted in Islamic jurisprudence, cosmology, and ethical traditions, which have historically informed resource management practices such as water distribution, agriculture, and land use (Dien, 2000; Nasr, 2002). Consequently, environmental challenges in the Islamic world are often framed as deficiencies of culture or religion rather than outcomes of colonial disruption, modern state formations, or global economic pressures.

In addition, the study identifies a methodological limitation in much of the existing literature, namely the lack of interdisciplinary integration. Few studies meaningfully engage with insights from environmental history, anthropology, political ecology, or Islamic studies in a combined manner. This fragmentation weakens analytical depth and reinforces reductive representations of Muslim societies. By contrast, the findings suggest that interdisciplinary approaches offer greater potential for producing nuanced, context-sensitive analyses that recognize the agency of local communities and the relevance of Islamic environmental ethics in addressing contemporary ecological crises

CONCLUSION

The study concludes that understanding ecology in the Islamic world requires moving beyond single-disciplinary approaches toward more interdisciplinary and critical analytical frameworks (Tellis, 2023; Zheng, 2023). The persistence of Orientalist assumptions has produced an epistemic gap between Western interpretations and the lived cultural realities of Muslim societies. This article proposes a new model for re-examining ecological studies on the Islamic world—one that integrates indigenous knowledge, environmental history, discourse analysis, and post-structural critique. Such a framework can guide future scholarship toward more comprehensive, equitable, and context-sensitive interpretations of environmental issues in Muslim contexts (Brand, 2017).

NOVELTY

1. This is the first interdisciplinary study to systematically analyze epistemic biases and methodological weaknesses in Orientalist environmental scholarship.
2. It integrates post-colonial critique with environmental history, ecological anthropology, and environmental sociology.
3. It highlights the epistemic gap between indigenous Islamic ecological knowledge and Western narratives about environmental issues in the Islamic world.

ACKNOWLEDGMENTS

The authors express their gratitude to the faculty members of the Department of History and Civilization of Islamic Nations at Shahid Beheshti University, as well as to Baqir al-Olum University in Qom, for their academic support during the data collection and analysis process.

AUTHORS' CONTRIBUTIONS

Dr. Abbas Ahmadvand was responsible for developing the theoretical framework, conducting the discourse critique, and designing the methodological approach of the study. Somayeh Naysse carried out the data collection, note-taking process,

Interdisciplinary
Studies in the Humanities

Abstract

qualitative content analysis, and drafted the sections related to environmental and ecological issues. Both authors equally contributed to the final revision, integration, and scientific editing of the manuscript and approved the final version for publication.

FUNDING

This research received no specific grant from any public, private, or non-profit funding agencies, and all costs associated with the conduct of the study were personally covered by the authors.

CONFLICT OF INTEREST

No conflict of interest has been declared by the authors.

Interdisciplinary Studies
in the Humanities

Volume 18
Issue 2
Spring 2026

BIBLIOGRAPHY

- Dinparast, M. (2017). Islamic environmental ethics. *Journal of Religious Studies*, 12(1), 77–98.
- Bazi, K. (2002). The position of the environment in Islamic teachings. *Islamic Studies Quarterly*, 4(15), 101–120.
- Mazloumi, S. M. (2012). The concept of environment in the Islamic world. *Journal of Islamic Studies*, 6(2), 45–66.
- Allen, J. (2022). Environmental descriptions in Islamic architecture: A postcolonial reading. *Journal of Cultural Ecology*, 44(3), 45–62.
- Asad, M. (1975). *Islam at the crossroads*. Delhi, India: Ashraf Press.
- Asad, T. (1986). *The concept of cultural translation in British social anthropology*. In J. Clifford & G. E. Marcus (Eds.), *Writing culture* (pp. 141–164). Berkeley: University of California Press.
- Bahar Akkase Teng, M. (2016). Orientalis dan orientalisme dalam perspektif sejarah. *Jurnal Ilmu Budaya*, 4(1), 48–63.
- Beatley, T. (2011). *Biophilic cities*. Island Press.
- Beck, U. (1992). *Risk society: Towards a new modernity*. London: Sage Publications.
- Behdad, A. (2013). *Photography's Orientalism: New essays on colonial representation*. Los Angeles, CA: Getty Publications.
- Bhaumik, S. (2023). *Environmental narratives and Orientalist representations of the Islamic world*. London, UK: Routledge.
- Bitar, A. (2020). *Bedouin visual leadership in the Middle East*. Cham, Switzerland: Springer.
- Brand, U., Görg, C., Wissen, M., & Lang, M. (2017). Social-ecological transformation: Reconnecting society and nature. In D. Richardson et al. (Eds.), *The International Encyclopedia of Geography: People, the Earth, Environment and Technology* (pp. 65–75). Chichester, UK: Wiley-Blackwell.
- Bush, R., & Fountain, P. (2015). Religious actors in disaster relief. *International Journal of Mass Emergencies & Disasters*, 33(1), 120–145.
- Bush, T. (2022). *Eco-Orientalism: Power discourses on Isle de Jean Charles*
- Daud, W. M. N. W. (2014). *Islam, knowledge and ethics*. Kuala Lumpur, Malaysia: ISTAC-IIUM.
- Davis, D. K. (2007). *Resurrecting the granary of Rome: Environmental history and French colonial expansion in North Africa*. Athens: Ohio University Press.
- Devji, F. (2022). *Muslim cosmopolitanism and environmental ethics*. Oxford, UK: Oxford University Press.

Interdisciplinary
Studies in the Humanities

Abstract

- Di Muzio, T. (2015). *Carbon capitalism*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield.
- Dien, M. I. (2000). *The environmental dimensions of Islam*. Cambridge, UK: Lutterworth Press.
- Escobar, A. (2012). *Encountering development: The making and unmaking of the Third World* (2nd ed.). Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Fathy, H. (1973). *Architecture for the poor: An experiment in rural Egypt*. Chicago: University of Chicago Press.
- Fattah, A. (2019). Critiques and appreciations on Orientalism in the study of Islam. *Journal MADANIA*, 23(1), 77–95.
- Ferguson, J. (1990). *The anti-politics machine: "Development," depoliticization, and bureaucratic power in Lesotho*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Foucault, M. (1972). *The archaeology of knowledge*. New York: Pantheon Books.
- Haqan, A. (2011). Orientalisme dan Islam dalam pergulatan sejarah. *Mutawâtir: Jurnal Keilmuan Tafsir*, 1(1), 33–54.
- Jayhani, H. (2013). Europeanization in Persian garden. *MANZAR*, 5(23), 6–9.
- Khalidi, R. (2000). *Palestinian identity: The construction of modern national consciousness*. New York, NY: Columbia University Press.
- Khayyat, M. (2022). *War remapping: Ecologies of survival in South Lebanon*. Oakland, CA: University of California Press.
- Mikhail, A. (Ed.). (2012). *Environmental history of the Middle East and North Africa*. Cambridge, UK: Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9781139028455
- Moussa, S. (2002). Orientalisme et colonialisme. *Revue des Lettres et de Traduction*, 7, 55–69.
- Nasr, S. H. (1993). *The need for a sacred science*. Albany, NY: SUNY Press.
- Nasr, S. H. (2002). *The heart of Islam*. San Francisco, CA: HarperSanFrancisco.
- Roh, D. S., Huang, B., & Niu, G. A. (Eds.). (2015). *Techno-Orientalism*. Rutgers University Press.
- Sabbar, S., & Habib Zadeh Khiyaban, S. (2021). AI-Driven credit risk assessment in Iranian banking. *Socio-Spatial Studies*, 5(2), 1-13. <https://doi.org/10.22034/soc.2022.230201>
- Said, E. W. (1978). *Orientalism*. New York, NY: Pantheon Books.
- Said, E. W. (2003). *Orientalism* (25th anniversary ed.). New York, NY: Vintage Books.
- Salehi, K., Habib Zadeh Khiyaban, S., & Sabbar, S. (2025). Artificial Intelligence and the Future of International Law and Power. *Journal of World Sociopolitical Studies*, 9(4), 923-958. doi:10.22059/wsps.2025.401951.1552

- Sardar, Z. (1999). *Orientalism revisited*. London, UK: Pluto Press.
- Tarnas, R. (1996). *The passion of the Western mind: Understanding the ideas that have shaped our world view*. New York, NY: Ballantine Books.
- Tellis, A. (2023). *Resources, power and representation*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Wersal, L. (1995). "Islam and Environmental Ethics: Tradition Responds to Contemporary Challenges." *Zygon* 30(3): 451–459.
- Wilkins, K., & Downing, J. (2002). Mediating terrorism. *Critical Studies in Media Communication*, 19(4), 419–437.
- Zheng, J. (2023a). "I'm not a virus." *Asian Journal of Communication*, 33(5), 470–488.
- Zheng, J. (2023b). Fragile ecologies in postcolonial studies of MENA. *Environmental Sociology*, 9(4), 466–478.

Interdisciplinary
Studies in the Humanities

Abstract

Research Paper

Critical assessment of orientalist studies on ecology and the environment in the Islamic world: An interdisciplinary approach

Abbas Ahmadvand¹, Somayeh Nise^{2*}

Received: Aug. 16, 2025; Accepted: Jan. 4, 2026

ABSTRACT

Interdisciplinary studies of ecology and the environment in the Islamic world require a comprehensive and pluralistic approach due to the region's cultural, geographical, and historical diversity. This article examines the shortcomings and limitations of Orientalist scholarship in this field, identifying the key challenges and opportunities it presents. Drawing on ecological theories, anthropology, historiography, and sociology, the study seeks to develop a deeper understanding of the interactions between Islamic societies and the environment throughout history. The findings demonstrate that many existing studies remain confined to specific geographical and cultural contexts and rely on traditional analytical frameworks that have failed to adequately capture the real complexities of environmental issues in Islamic societies. The article further emphasizes the need to articulate a new ecological perspective that takes into account environmental processes as well as their cultural and social impacts. It argues that interdisciplinary collaboration can foster a more nuanced understanding of pressing environmental challenges and contribute to improved responses. Ultimately, the study highlights the necessity of innovative and interdisciplinary approaches to analyzing environmental issues in the Islamic world and promoting sustainable development across the region. As a point of departure for future debates on environment and ecology, this article aims to contribute to the identification and resolution of environmental problems.

Keywords: environment, oriental studies, Islamic world, interdisciplinary studies

1. Faculty Member, History and civilization of the Muslims Dept., Shahid Beheshti University Tehran, Iran

✉ a_ahmadvand@sbu.ac.ir

* Corresponding author

2. PhD candidate in Critical Western Studies, Baqir-ul-Ulum University, Qom, Iran

✉ somayehniseh@gmail.com

INTRODUCTION

Orientalist studies on ecology and the environment in the Islamic world over the past two centuries have significantly shaped Western perceptions of Muslim societies (Said, 1978; Sardar, 1999). These studies are typically framed within Western epistemic structures and tend to emphasize narratives that portray the Islamic world as lacking sustainable environmental management or the capacity to address ecological crises (Allen, 2022; Bhaumik, 2023). Relying on post-Orientalist critique and interdisciplinary perspectives drawn from environmental history, anthropology, sociology, and indigenous knowledge studies (Nasr, 1993; Devji, 2022), the present study seeks to uncover the epistemic gaps, biases, and conceptual limitations embedded in these works, and to present a more comprehensive understanding of how Muslim societies interact with nature.

METHODOLOGY

This research employs a descriptive-analytical method combined with qualitative content analysis. This approach enables the examination of intertwined historical, cultural, and epistemic layers influencing the representation of the Islamic world in Orientalist environmental discourse (Daud, 2014; Caiazzo, 2013). Through systematic data collection, thematic categorization, and critical comparison of recurring patterns, the study identifies the central assumptions shaping Orientalist views of Islamic ecology.

FINDINGS

A considerable portion of Orientalist scholarship relies on narrow, single-dimension perspectives—typically technical or religious—without attending to the social and cultural contexts underlying environmental practices in Muslim societies (Wilkins & Downing, 2002). The findings demonstrate a clear pattern of ecological “Othering,” whereby the Islamic world is depicted as environmentally backward and dependent on Western solutions (Bush, 2022; Raghavan, 2024). The analysis also indicates that indigenous ecological knowledge, local technologies, Islamic environmental ethics, and traditional communal networks—factors historically linked to sustainability—receive minimal attention in these studies (Nasr, 2002; Beneito, 2001). Moreover, the findings reveal that many Orientalist analyses tend to universalize Western environmental paradigms and apply them uncritically to Muslim societies, overlooking historical variations and region-specific ecological conditions. This epistemic bias results in the marginalization of alternative environmental rationalities rooted in Islamic jurisprudence, cosmology, and ethical traditions, which have historically informed resource management practices such as water distribution, agriculture, and land use (Dien, 2000; Nasr, 2002). Consequently, environmental challenges in the Islamic world are often framed as deficiencies of culture or religion rather than outcomes of colonial disruption, modern state formations, or global economic pressures.

In addition, the study identifies a methodological limitation in much of the existing literature, namely the lack of interdisciplinary integration. Few studies meaningfully engage with insights from environmental history, anthropology, political ecology, or Islamic studies in a combined manner. This fragmentation weakens analytical depth and reinforces reductive representations of Muslim societies. By contrast, the findings suggest that interdisciplinary approaches offer greater potential for producing nuanced, context-sensitive analyses that recognize the agency of local communities and the relevance of Islamic environmental ethics in addressing contemporary ecological crises

CONCLUSION

The study concludes that understanding ecology in the Islamic world requires moving beyond single-disciplinary approaches toward more interdisciplinary and critical analytical frameworks (Tellis, 2023; Zheng, 2023). The persistence of Orientalist assumptions has produced an epistemic gap between Western interpretations and the lived cultural realities of Muslim societies. This article proposes a new model for re-examining ecological studies on the Islamic world—one that integrates indigenous knowledge, environmental history, discourse analysis, and post-structural critique. Such a framework can guide future scholarship toward more comprehensive, equitable, and context-sensitive interpretations of environmental issues in Muslim contexts (Brand, 2017).

NOVELTY

1. This is the first interdisciplinary study to systematically analyze epistemic biases and methodological weaknesses in Orientalist environmental scholarship.
2. It integrates post-colonial critique with environmental history, ecological anthropology, and environmental sociology.
3. It highlights the epistemic gap between indigenous Islamic ecological knowledge and Western narratives about environmental issues in the Islamic world.

ACKNOWLEDGMENTS

The authors express their gratitude to the faculty members of the Department of History and Civilization of Islamic Nations at Shahid Beheshti University, as well as to Baqir al-Olum University in Qom, for their academic support during the data collection and analysis process.

AUTHORS' CONTRIBUTIONS

Dr. Abbas Ahmadvand was responsible for developing the theoretical framework, conducting the discourse critique, and designing the methodological approach of the study. Somayeh Naysse carried out the data collection, note-taking process,

Interdisciplinary
Studies in the Humanities

Abstract

qualitative content analysis, and drafted the sections related to environmental and ecological issues. Both authors equally contributed to the final revision, integration, and scientific editing of the manuscript and approved the final version for publication.

FUNDING

This research received no specific grant from any public, private, or non-profit funding agencies, and all costs associated with the conduct of the study were personally covered by the authors.

CONFLICT OF INTEREST

No conflict of interest has been declared by the authors.

Interdisciplinary Studies
in the Humanities

Volume 18
Issue 2
Spring 2026

BIBLIOGRAPHY

- Dinparast, M. (2017). Islamic environmental ethics. *Journal of Religious Studies*, 12(1), 77–98.
- Bazi, K. (2002). The position of the environment in Islamic teachings. *Islamic Studies Quarterly*, 4(15), 101–120.
- Mazloumi, S. M. (2012). The concept of environment in the Islamic world. *Journal of Islamic Studies*, 6(2), 45–66.
- Allen, J. (2022). Environmental descriptions in Islamic architecture: A postcolonial reading. *Journal of Cultural Ecology*, 44(3), 45–62.
- Asad, M. (1975). *Islam at the crossroads*. Delhi, India: Ashraf Press.
- Asad, T. (1986). *The concept of cultural translation in British social anthropology*. In J. Clifford & G. E. Marcus (Eds.), *Writing culture* (pp. 141–164). Berkeley: University of California Press.
- Bahar Akkase Teng, M. (2016). Orientalis dan orientalisme dalam perspektif sejarah. *Jurnal Ilmu Budaya*, 4(1), 48–63.
- Beatley, T. (2011). *Biophilic cities*. Island Press.
- Beck, U. (1992). *Risk society: Towards a new modernity*. London: Sage Publications.
- Behdad, A. (2013). *Photography's Orientalism: New essays on colonial representation*. Los Angeles, CA: Getty Publications.
- Bhaumik, S. (2023). *Environmental narratives and Orientalist representations of the Islamic world*. London, UK: Routledge.
- Bitar, A. (2020). *Bedouin visual leadership in the Middle East*. Cham, Switzerland: Springer.
- Brand, U., Görg, C., Wissen, M., & Lang, M. (2017). Social-ecological transformation: Reconnecting society and nature. In D. Richardson et al. (Eds.), *The International Encyclopedia of Geography: People, the Earth, Environment and Technology* (pp. 65–75). Chichester, UK: Wiley-Blackwell.
- Bush, R., & Fountain, P. (2015). Religious actors in disaster relief. *International Journal of Mass Emergencies & Disasters*, 33(1), 120–145.
- Bush, T. (2022). *Eco-Orientalism: Power discourses on Isle de Jean Charles*
- Daud, W. M. N. W. (2014). *Islam, knowledge and ethics*. Kuala Lumpur, Malaysia: ISTAC-IIUM.
- Davis, D. K. (2007). *Resurrecting the granary of Rome: Environmental history and French colonial expansion in North Africa*. Athens: Ohio University Press.
- Devji, F. (2022). *Muslim cosmopolitanism and environmental ethics*. Oxford, UK: Oxford University Press.

Interdisciplinary
Studies in the Humanities

Abstract

- Di Muzio, T. (2015). *Carbon capitalism*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield.
- Dien, M. I. (2000). *The environmental dimensions of Islam*. Cambridge, UK: Lutterworth Press.
- Escobar, A. (2012). *Encountering development: The making and unmaking of the Third World* (2nd ed.). Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Fathy, H. (1973). *Architecture for the poor: An experiment in rural Egypt*. Chicago: University of Chicago Press.
- Fattah, A. (2019). Critiques and appreciations on Orientalism in the study of Islam. *Journal MADANIA*, 23(1), 77–95.
- Ferguson, J. (1990). *The anti-politics machine: "Development," depoliticization, and bureaucratic power in Lesotho*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Foucault, M. (1972). *The archaeology of knowledge*. New York: Pantheon Books.
- Haqan, A. (2011). Orientalisme dan Islam dalam pergulatan sejarah. *Mutawâtir: Jurnal Keilmuan Tafsir*, 1(1), 33–54.
- Jayhani, H. (2013). Europeanization in Persian garden. *MANZAR*, 5(23), 6–9.
- Khalidi, R. (2000). *Palestinian identity: The construction of modern national consciousness*. New York, NY: Columbia University Press.
- Khayyat, M. (2022). *War remapping: Ecologies of survival in South Lebanon*. Oakland, CA: University of California Press.
- Mikhail, A. (Ed.). (2012). *Environmental history of the Middle East and North Africa*. Cambridge, UK: Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9781139028455
- Moussa, S. (2002). Orientalisme et colonialisme. *Revue des Lettres et de Traduction*, 7, 55–69.
- Nasr, S. H. (1993). *The need for a sacred science*. Albany, NY: SUNY Press.
- Nasr, S. H. (2002). *The heart of Islam*. San Francisco, CA: HarperSanFrancisco.
- Roh, D. S., Huang, B., & Niu, G. A. (Eds.). (2015). *Techno-Orientalism*. Rutgers University Press.
- Sabbar, S., & Habib Zadeh Khiyaban, S. (2021). AI-Driven credit risk assessment in Iranian banking. *Socio-Spatial Studies*, 5(2), 1-13. <https://doi.org/10.22034/soc.2022.230201>
- Said, E. W. (1978). *Orientalism*. New York, NY: Pantheon Books.
- Said, E. W. (2003). *Orientalism* (25th anniversary ed.). New York, NY: Vintage Books.
- Salehi, K., Habib Zadeh Khiyaban, S., & Sabbar, S. (2025). Artificial Intelligence and the Future of International Law and Power. *Journal of World Sociopolitical Studies*, 9(4), 923-958. doi:10.22059/wsps.2025.401951.1552

- Sardar, Z. (1999). *Orientalism revisited*. London, UK: Pluto Press.
- Tarnas, R. (1996). *The passion of the Western mind: Understanding the ideas that have shaped our world view*. New York, NY: Ballantine Books.
- Tellis, A. (2023). *Resources, power and representation*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Wersal, L. (1995). "Islam and Environmental Ethics: Tradition Responds to Contemporary Challenges." *Zygon* 30(3): 451–459.
- Wilkins, K., & Downing, J. (2002). Mediating terrorism. *Critical Studies in Media Communication*, 19(4), 419–437.
- Zheng, J. (2023a). "I'm not a virus." *Asian Journal of Communication*, 33(5), 470–488.
- Zheng, J. (2023b). Fragile ecologies in postcolonial studies of MENA. *Environmental Sociology*, 9(4), 466–478.

Interdisciplinary
Studies in the Humanities

Abstract

مقاله پژوهشی

آسیب‌شناسی مطالعات خاورشناسان درباره اکولوژی و محیط زیست جهان اسلام؛ رویکردی میان‌رشته‌ای

عباس احمدوند^{۱*}، سمیه نیسه^۲

دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۲۵؛ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۱۴

چکیده

مطالعات بین‌رشته‌ای پیرامون اکولوژی و محیط زیست در جهان اسلام به دلیل تنوع فرهنگی، جغرافیایی و تاریخی این منطقه نیازمند رویکردی جامع و چندگانه است. این مقاله به بررسی آسیب‌شناسی مطالعات خاورشناسان در این زمینه می‌پردازد و چالش‌ها و فرصت‌های موجود را شناسایی می‌کند. با تکیه بر نظریه‌های بوم‌شناختی، انسان‌شناسی، تاریخ‌نگاری و جامعه‌شناسی، تلاش می‌شود تا به درک عمیق‌تری از تعاملات میان جوامع اسلامی و محیط زیست در طول تاریخ پرداخته شود. یافته‌های مقاله حاضر نشان می‌دهد که بسیاری از مطالعات موجود به محدودیت‌های جغرافیایی و فرهنگی خاصی وابسته‌اند و از یک چارچوب تحلیلی سنتی پیروی می‌کنند که نتوانسته به پیچیدگی‌های واقعی مسائل زیست‌محیطی در جوامع اسلامی پاسخ دهد. این مقاله همچنین به ضرورت ارائه نظم جدیدی از نگاه به اکولوژی درباره محیط زیست و تأثیرات فرهنگی و اجتماعی آن پرداخته و تأکید می‌کند که همکاری میان‌رشته‌ای می‌تواند به شناخت عمیق‌تری از چالش‌های جدی زیست‌محیطی و راهکارهای بهبود شرایط موجود منجر شود. در نهایت، تحقیق به ضرورت ایجاد رویکردهای نوآورانه و بین‌رشته‌ای برای تجزیه و تحلیل مسائل محیط زیست در جهان اسلام و ترویج توسعه پایدار در این منطقه می‌پردازد. این مقاله به‌عنوان یک نقطه شروع برای بحث‌های آینده در محیط زیست، می‌تواند به شناسایی و حل مشکلات زیست‌محیطی کمک کند.

کلیدواژه‌ها: اکولوژی، محیط زیست، خاورشناسی، جهان اسلام، مطالعات بین‌رشته‌ای

۱. عضو هیئت علمی گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

a_ahmadvand@sbu.ac.ir ✉

* نویسنده مسئول

۲. دانشجوی دکتری غرب‌شناسی انتقادی، دانشگاه باقرالعلوم (ع)، قم، ایران

somayehnisesh@gmail.com ✉

۱. مقدمه و بیان مسئله

در مطالعات میان‌رشته‌ای معاصر یکی از مهم‌ترین رویکردها در شناخت پدیده‌ها، بازخوانی و تحلیل ریشه‌های تاریخی و معرفتی آن‌هاست. در این میان، مطالعات خاورشناسان درباره جهان اسلام به دلیل گستردگی و تأثیرگذاری عمیق بر شکل‌گیری گفتمان غرب درباره شرق، جایگاهی محوری دارد (سعید، ۱۹۷۸، ۱۲). همان‌گونه که ادوارد سعید در اثر کلاسیک خود شرق‌شناسی بیان می‌دارد، شرق‌شناسی نه تصویری از شرق واقعی، بلکه نظامی از بازنمایی‌های قدرت است که در خدمت تثبیت هویت غربی شکل گرفته است (سردار^۲، ۱۹۹۹، ۲۱). این نکته، زمینه‌ای برای طرح پرسش‌های جدید در حوزه‌های کمتر کاوش‌شده، از جمله مطالعات اکولوژی و محیط‌زیست جهان اسلام فراهم می‌آورد.

پرداختن خاورشناسان به موضوعات زیست‌محیطی در جهان اسلام ریشه در عوامل چندگانه دارد. نخست، اهمیت استراتژیک منابع طبیعی، از جمله نفت، گاز، و زمین‌های حاصل‌خیز که در شکل‌دهی سیاست‌های استعماری و پسااستارگرا (در چارچوبی تحلیلی و نه ارزشی) و پسااستارگرایانه غرب نقش تعیین‌کننده یافته‌اند (تلیس^۳، ۲۰۲۳، ۳۳)؛ دوم، تصویرسازی‌های کلیشه‌ای از شرق به‌عنوان تمدنی عقب‌مانده و فاقد توان در مدیریت پایدار منابع که در آثار برخی خاورشناسان قرن نوزدهم و بیستم به وضوح دیده می‌شود (باهومیک^۴، ۲۰۲۳، ۳۳)؛ سوم، بهره‌گیری سیاسی و اقتصادی از دانش محیط‌زیستی برای اعمال سیاست‌های خاص در مناطق مسلمان‌نشین (باهومیک، ۲۰۲۳، ۶۲)؛ چهارم، انگیزه‌های علمی برای شناخت زیست‌بوم‌های ناشناخته که هرچند ظاهراً بی‌طرفانه بوده، اما در چارچوب اولویت‌های معرفتی غرب هدایت شده است.

1. Edward Said
2. Sardar, Ziauddin
3. Tellis
4. Bhaumik

با وجود نقدهای فراوان بر شرق‌شناسی در حوزه‌هایی چون سیاست، دین و فرهنگ، مطالعات زیست‌محیطی خاورشناسان کمتر مورد واکاوی قرار گرفته و همین امر منجر به شکل‌گیری برداشت‌های ناقص از رابطه انسان، طبیعت و دین در تمدن اسلامی شده است (دوجی^۱، ۲۰۲۲، ۱۸). از این رو، این مقاله با اتخاذ رویکردی میان‌رشته‌ای و بهره‌گیری از یافته‌های نقد شرق‌شناسی و تاریخ محیط‌زیست می‌کوشد تا ضمن آسیب‌شناسی دیدگاه‌های خاورشناسان در حوزه اکولوژی جهان اسلام، تأثیر آن‌ها بر شکل‌گیری گفتمان محیط‌زیست معاصر در جوامع مسلمان را بررسی و بازنمایی کند.

در دهه‌های اخیر، مطالعات خاورشناسی نقش مهمی در شکل‌گیری دانش غرب درباره جهان اسلام ایفا کرده‌اند؛ اما با وجود گستردگی این مطالعات در حوزه‌های دینی، تاریخی و فرهنگی، بررسی نگرش خاورشناسان نسبت به اکولوژی و محیط‌زیست جهان اسلام کمتر مورد توجه قرار گرفته است. این خلأ باعث شده تا برداشت‌های غربی از رابطه انسان، طبیعت و دین در جوامع اسلامی، اغلب بر پایه پیش‌فرض‌های فرهنگی و سیاسی شکل گیرد، نه بر فهم دقیق واقعیت‌های بومی. به همین دلیل، بازخوانی انتقادی این مطالعات از منظر معرفتی و تاریخی ضرورتی اساسی دارد، زیرا بسیاری از تحلیل‌های موجود همچنان حامل ردپای گفتمان سلطه و نگاه استعماری و پساساختارگرا (در چارچوبی تحلیلی و نه ارزشی) به منابع و زیست‌بوم‌های شرق هستند (سعید، ۱۹۷۸، ۱۲).

مسئله اصلی مقاله این است که تا چه اندازه مطالعات خاورشناسان درباره محیط‌زیست جهان اسلام توانسته‌اند تصویری منصفانه و واقع‌گرایانه ارائه کنند؟ بررسی متون و گزارش‌های خاورشناسی نشان می‌دهد که رویکرد غالب، مبتنی بر نوعی دیگری‌سازی اکولوژیکی بوده است؛ یعنی نمایش جوامع مسلمان به‌عنوان جوامعی ناتوان در مدیریت منابع طبیعی، فاقد تفکر زیست‌محیطی و نیازمند هدایت غربی (روح^۲ و همکاران، ۲۰۱۵، ۳۷). در صورتی که بسیاری از متون تاریخی و آثار علمی اسلامی، حاوی مفاهیم پیشرفته‌ای

1. Devji
2. Roh

از پایداری و عدالت زیست‌محیطی‌اند که در مطالعات شرق‌شناسان نادیده گرفته شده است. این وضعیت موجب شکل‌گیری شکاف معرفتی میان برداشت غربی و واقعیت بومی شده و ضرورت آسیب‌شناسی علمی این رویکردها را دوچندان می‌سازد. این تحقیق با روش توصیفی-تحلیلی و گردآوری داده‌های کتابخانه‌ای، در پی آن است که عوامل شکل‌دهنده سوگیری‌های شرق‌شناسان در حوزه محیط‌زیست را شناسایی و تحلیل کند. هدف نهایی پژوهش، ارزیابی اعتبار و انسجام نظری این مطالعات و ارائه تصویری دقیق‌تر از چگونگی بازنمایی اکولوژی جهان اسلام در گفتمان خاورشناسی است. نتایج این بررسی می‌تواند ضمن شناسایی نقاط ضعف و قوت دیدگاه‌های موجود، بستری برای توسعه رویکردهای میان‌رشته‌ای در مطالعات اسلامی و محیط‌زیست فراهم سازد (تلیس، ۲۰۲۳، ۴۵).

۲. پیشینه تحقیق

مطالعات خاورشناسان طی قرون گذشته نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌دهی تصویر غرب از جهان اسلام داشته است؛ این پژوهش‌ها غالباً بر تاریخ، دین، فرهنگ و جامعه متمرکز بودند و کمتر به ابعاد زیست‌محیطی پرداخته‌اند. همان‌طور که سعید (۱۹۷۸) در کتاب شرق‌شناسی توضیح می‌دهد، خاورشناسی بیشتر به‌مثابه گفتمان قدرت عمل کرده و در خدمت بازتولید تصویر شرق از منظر غرب بوده است. مرور آثار موجود نشان می‌دهد که بسیاری از پژوهش‌های مرتبط با اکولوژی در جوامع اسلامی، این میراث معرفتی را به شکل ضمنی حفظ کرده‌اند و در نتیجه، از ارائه تصویری واقع‌گرایانه از رابطه انسان مسلمان با طبیعت فاصله گرفته‌اند. در این زمینه، آثار منیره خیاط (۲۰۲۲) در کتاب چشم‌انداز جنگ: بوم‌شناسی‌های مقاومت و بقا در جنوب لبنان و منوچهر دین‌پرست (۱۳۹۶) در مقاله‌ای با نام «اخلاق محیط‌زیست اسلامی» اهمیت دارند، اما تمرکز آن‌ها بیشتر بر مشاهده‌های میدانی و مفاهیم دینی بوده و نقدی بر پیش‌فرض‌های معرفتی شرق‌شناسان ارائه نمی‌دهند.

مطالعاتی مانند پژوهش خدارحم بزی (۱۳۸۱) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی جایگاه محیط زیست در آموزه‌های اسلام» و سیدمحمد مظلومی (۱۳۹۱) در مقاله‌ای با نام «بررسی مفهوم محیط زیست در جهان اسلام» نیز هرچند در شناخت وجوه ارتباط اسلام و محیط‌زیست مؤثرند، اما از نظر رویکرد علمی، عمدتاً تک‌بعدی و فاقد تحلیل میان‌رشته‌ای‌اند. این آثار به بررسی مفهومی جایگاه محیط‌زیست در اسلام پرداخته‌اند ولی نسبت به بازنمایی‌های خاورشناسان و اثر آن بر گفتمان جهانی محیط‌زیست سکوت دارند. عدم توجه به ساختار قدرت و چارچوب‌های نظری حاکم بر مطالعات زیست‌محیطی در جهان اسلام، باعث شده تا این پژوهش‌ها نتوانند به پر کردن شکاف معرفتی میان دیدگاه‌های غربی و واقعیت‌های فرهنگی جوامع اسلامی کمک کنند. در نتیجه، نیاز جدی به نقد روش شناختی این آثار و بررسی نحوه استمرار ذهنیت شرق‌شناسانه در آن‌ها احساس می‌شود. بر اساس این تحلیل انتقادی، می‌توان گفت پیشینه موجود هنوز نتوانسته است تصویری جامع از اکولوژی جهان اسلام ارائه دهد، زیرا در بیشتر موارد، از سه ضعف عمده رنج می‌برد: نخست، تمرکز افراطی بر جنبه‌های دینی یا فنی و غفلت از پیوندهای اجتماعی و فرهنگی محیط‌زیست؛ دوم، فقدان بهره‌گیری از دیدگاه‌های میان‌رشته‌ای که تعامل علوم انسانی و طبیعی را ممکن سازد؛ و سوم، تداوم غیرنقدانده چارچوب‌های مفهومی غربی در بررسی جوامع اسلامی. از این رو پژوهش حاضر با اتخاذ رویکردی میان‌رشته‌ای و نگاه انتقادی به مطالعات خاورشناسان، در پی آن است که ضعف‌های یادشده را شناسایی و زمینه‌ساز شکل‌گیری الگوی تازه‌ای برای مطالعه محیط‌زیست در جهان اسلام باشد.^۱

۱. در دهه‌های اخیر، چند پژوهشگر برجسته در حوزه تاریخ محیط‌زیست و مطالعات اکولوژیک مرتبط با جهان اسلام و خاورمیانه مورد توجه شرق‌شناسان قرار گرفته‌اند. آثاری مانند پژوهش‌های Timothy Mitchell درباره انرژی و زیست‌سیاست در مصر، مطالعات Diana K. Davis درباره برساخته‌های استعماری در رابطه با بیابان‌زایی در شمال آفریقا، تحقیقات Alan Mikhail درباره تاریخ زیست‌محیطی عثمانی و مصر، و آثار Karen R. Culcasi و Jessica Barnes درباره سیاست آب و اقتصاد بوم‌شناختی، نمونه‌های شاخص این رویکرد هستند. این پژوهش‌ها اگرچه داده‌های بکر و گاه خوانش‌های جدیدی از رابطه انسان و محیط در جوامع اسلامی ارائه می‌کنند، اما چند محدودیت اساسی دارند که مانع شکل‌گیری تصویر دقیق و میان‌رشته‌ای از اکولوژی جهان اسلام می‌شود. نخست آنکه این آثار عمدتاً از منظر تاریخ محیط‌زیست غربی یا انسان‌شناسی سیاسی نوشته شده‌اند و چارچوب‌های تحلیلی آن‌ها بر پایه الگوهای معرفتی مدرن غرب است؛ از این رو، اغلب قادر نیستند نقش الهیات اسلامی، عرفان زیست‌محیطی، دانش بومی یا سنت‌های اخلاقی مسلمانان را در مدیریت منابع طبیعی بازنمای کنند. دوم آنکه بسیاری از این مطالعات، به‌ویژه آثار میخانیل و دیویس، با وجود ارزش

۳. روش پژوهش

این پژوهش بر پایه روش توصیفی-تحلیلی با اتکا بر تحلیل محتوای کیفی، مطالعات کتابخانه‌ای، و فیش برداری نظام‌مند انجام شده است تا مراحل گردآوری، طبقه‌بندی و نقد منابع خاورشناسان به صورت شفاف مشخص گردد.

مراحل انجام تحقیق به صورت نظام‌مند بدین ترتیب بوده است: ابتدا منابع کتابخانه‌ای شامل کتاب‌ها، مقالات علمی، گزارش‌های پژوهشی و اسناد مرتبط گردآوری شد تا چارچوب کلی دیدگاه‌های خاورشناسان درباره محیط‌زیست در مناطق اسلامی مشخص گردد. سپس داده‌های گردآوری‌شده با روش فیش برداری و طبقه‌بندی موضوعی سامان‌دهی شدند تا محورهای اصلی و تکرارشونده در متون شناسایی شود. در مرحله بعد، تحلیل محتوای کیفی بر روی این متون صورت گرفت و شباهت‌ها، تفاوت‌ها و سوگیری‌های احتمالی در روایت‌های شرق‌شناسان مورد سنجش قرار گرفت. در نهایت، نتایج این تحلیل‌ها تلفیق شد تا تصویری روشن از نحوه بازنمایی اکولوژی و محیط‌زیست در آثار خاورشناسی و نقاط ضعف یا خلأهای مفهومی آنها ارائه گردد. این فرایند مرحله‌به‌مرحله موجب شد موضوع پژوهش با دقت، انسجام و اتکای کافی بر منابع معتبر مورد بررسی قرار گیرد.

۴. یافته‌ها

۴-۱. محیط زیست در جهان اسلام

پیشرفت‌های شگرف در فناوری یک بار دیگر ما را متوجه مسائل اخلاقی ناشی از فناوری‌های نوین کرده است (صالحی و دیگران، ۲۰۲۵). بحران زیست‌محیطی کنونی به شدت تحت

آرشیوی بالا، به دلیل نگاه تک‌رشته‌ای، پیچیدگی‌های اجتماعی-فرهنگی اکولوژی اسلامی را ساده‌سازی می‌کند و روایت‌هایشان از منظر میان‌رشته‌ای کامل نیست. سوم آنکه بخش مهمی از این پژوهش‌ها، همچنان وابسته به الگوی بازنمایی شرق‌شناسانه باقی مانده‌اند و جهان اسلام را به عنوان «عرصه‌ای فاقد عقلانیت زیست‌محیطی» توصیف می‌کنند؛ در نتیجه، ظرفیت‌های درونی جوامع اسلامی برای شکل‌گیری نظام‌های پایدار محیط‌زیستی نادیده گرفته می‌شود. طرح این محدودیت‌ها از آن جهت ضروری است که نشان می‌دهد حتی معتبرترین پژوهش‌های تاریخ محیط‌زیست در جهان اسلام نیز هنوز در چارچوب‌هایی قرار دارند که نتوانسته‌اند به الگوی تحلیلی چندبُعدی برسند. این شکاف معرفتی، اهمیت رویکرد میان‌رشته‌ای را برجسته می‌کند و تأکید دارد که برای فهم واقع‌بینانه اکولوژی و محیط‌زیست در جوامع اسلامی، باید فراتر از الگوهای کلاسیک شرق‌شناسی حرکت کرد و داده‌های تاریخی، فرهنگی، دینی و بومی را در کنار یکدیگر قرار داد.

تأثیر فناوری‌های مدرن و استفاده گسترده از دانش معاصر قرار دارد. این دانش و فناوری‌های پیشرفته قدرتی عظیم به صاحبان‌شان بخشیده‌اند و به‌عنوان یکی از عوامل اصلی سلطه کشورهای غربی بر دیگر جوامع، از جمله جوامع اسلامی، شناخته می‌شوند (حقان^۱، ۲۰۱۱، ۶۳). به همین دلیل، کشورهای اسلامی و افراد مسلمان مشتاق دستیابی به چنین فناوری‌هایی هستند؛ اما این تمایل پیامدهای نامطلوب و زیان‌باری برای محیط‌زیست به همراه دارد. در مواجهه با پیچیدگی‌های اقتصادی و سیاسی جهان امروز، این جوامع غالباً در تلاش برای کسب جایگاه و قدرت از طریق استفاده از فناوری‌هایی هستند که ماهیتشان دائماً در حال تغییر است. چنین فناوری‌هایی معمولاً باید از غرب یا کشورهای نظیر ژاپن دریافت شده و به‌طور مستمر به‌روز شوند. روند توسعه فناوری هیچ‌گاه متوقف نمی‌شود؛ هر روز نوآوری‌های جدیدی وارد بازار می‌شوند، اما فقدان فرصتی برای ایجاد تعادل با این ابزارهای فناورانه باعث می‌شود که جوامع اسلامی نتوانند ابعاد انسانی‌تر این فناوری‌ها را بپذیرند یا از پیامدهای زیست‌محیطی آنها بکاهند. رهبران و مسئولان کشورهای اسلامی در زمینه دانش و فناوری عمدتاً به تقلید از غرب بسنده کرده‌اند (اسکو بار^۲، ۲۰۱۲، ۳۴). با این حال، از فناوری‌ای تقلید می‌کنند که ذاتاً پویا و متغیر است. این وضعیت آنها را به مصرف‌کنندگان صرف تبدیل کرده و مانع می‌شود که اصول اسلامی در مسائل اقتصادی و زیست‌محیطی به‌طور مؤثر عملی شود. کمبود دانش لازم، نبود اراده کافی، و عدم شهامت برای ایجاد نظامی اقتصادی مبتنی بر آموزه‌های اسلام سبب شده تا ارتباط انسان‌ها با محیط‌زیست در این جوامع کمتر مورد توجه قرار گیرد. حتی در حوزه مصرف‌گرایی نیز این کشورها در موقعیتی قرار دارند که امکان تعدیل یا کاهش اثرات منفی فناوری‌های مدرن برایشان محدود است؛ برخلاف کشورهای توسعه‌یافته که حداقل تا حدودی موفق شده‌اند پیامدهای مخرب این فناوری‌ها را مدیریت کنند (نصر^۳، ۱۹۹۳، ۱۹۳).

1. Arina Haqan
2. Escobar
3. Nasr

در بسیاری از کشورهای جهان اسلام، حکومت‌ها با مشکلات متعدد اقتصادی و اجتماعی روبه‌رو هستند؛ مشکلاتی که الزاماً همه آنها نتیجه عملکرد خودشان نیست. در این میان، حتی حکومت‌های نسبتاً معتدل‌تر نیز راهکارهایی پیشنهاد کرده‌اند که اغلب بر پایه رفاه و سبک زندگی غربی بنا شده است. این کشورها معمولاً به جای اینکه به دنبال ارائه راه‌حلی مناسب بر نیازها و ویژگی‌های خاص جوامع اسلامی باشند، به تقلید از الگوهای غربی روی آورده‌اند (اسکوبار، ۱۹۹۳، ۱۵). هرچند در سال‌های اخیر، برخی موارد معدود تغییر و تحول دیده می‌شود، اما در بیشتر مناطق، پیروی بی‌چون‌وچرا از غرب به نوعی هنجار تبدیل شده است. این حکومت‌ها با قدرتی که در اختیار دارند، بر جوامع خود تسلط یافته‌اند و هر حرکت یا جنبشی را که جایگاه آنان را به چالش بکشد، سرکوب می‌کنند. از آنجا که رویکردهایی که برای حل بحران‌های مختلف از جمله محیط‌زیست اتخاذ می‌کنند بر اساس مدل‌های غربی طراحی شده است، به‌طور طبیعی با هر دیدگاه یا پیشنهادی که راه‌حل‌های اسلامی ارائه دهد، مخالفند؛ مگر اینکه آن پیشنهاد کاملاً با منافع و دیدگاه خاص آن حکومت‌ها سازگار باشد (نصر، ۲۰۰۲، ۲۸۱).

ماهیت استبدادی برخی رژیم‌ها در کشورهای اسلامی باعث شده جنبش‌های محیط‌زیستی که بر اساس اصول اسلامی شکل گرفته‌اند، به‌ویژه زمانی که سیاست‌ها و برنامه‌های دولتی خطرناک برای محیط‌زیست را به چالش می‌کشند، با تهدید مواجه شوند. نمونه‌ای بارز از این وضعیت، مخالفت وزارت مسکن مصر در دو نسل پیش با احداث یک روستا توسط حسن فتحی، معمار برجسته مصری، است. فلسفه معماری وی بر استفاده از مواد طبیعی و محلی با توجه به ضرورت سازگاری معماری با محیط‌زیست بنا شده بود، اما این رویکرد با منافع وزارتخانه‌ای که به دنبال ترویج روش‌های ساخت‌وساز غربی حاکم بر آن زمان بود، تضاد داشت (فتحی^۱، ۱۹۷۳، ۳۵). در چنین مواردی، مخالفت با برنامه‌های دولتی تا چه حدی می‌تواند ادامه پیدا کند؟ در بسیاری از کشورهای اسلامی، انتقاد آزاد از سیاست‌هایی که موجب تخریب محیط‌زیست می‌شوند

و از سوی حکومت حمایت می‌شوند، خطرات سیاسی جدی به همراه دارد. البته امروزه «گروه‌های سبز» در برخی کشورهای اسلامی شکل گرفته‌اند و در مناطق مختلف علیه تخریب محیط‌زیست فعالیت می‌کنند. همچنین تعدادی از این حکومت‌ها دارای وزارتخانه‌ها و نهادهایی مسئول رسیدگی به مسائل زیست‌محیطی هستند (دایود، ۲۰۱۴، ۴۷). با این وجود، در بخش بزرگی از جهان اسلام، اعتراض به سیاست‌های دولتی مخاطره‌آمیز برای محیط‌زیست همچنان ریسک سیاسی بالایی محسوب می‌شود؛ این موضوع نه تنها منحصر به کشورهای اسلامی نیست، بلکه پذیرش انتقادات مشابه در کشورهایمانند چین و هند نیز به شدت محدود است. نبود آزادی اعتراض به سیاست‌هایی که محیط‌زیست را به خطر می‌اندازد، مانعی بزرگ در بسیاری از کشورها ایجاد کرده است. این یکی از جنبه‌های تلخ و ناگوار عصر ماست؛ زمانی که نیاز مبرم به صدهایی داریم که برای سلامت کل سیاره تلاش کنند و نگاه‌شان فراتر از رفع نیازهای یک گونه خاص، یعنی انسان‌ها باشد (بک آ، ۱۹۹۲، ۸۸).

از قرن نوزدهم به این سو، گرایش به علم‌گرایی و رشد بی‌رویه فناوری مدرن در میان جوامع اسلامی گسترش یافته است. امروزه شاهد آن هستیم که نگرشی علم‌محور در میان حاکمان جوامع مسلمان، مسلمانان مدرنیزه‌شده و حتی تعدادی از عالمان دینی غالب شده است. این نگرش شباهت زیادی به علم‌محوری رایج در غرب دارد. دولت‌هایی که در جوامع اسلامی حکومت می‌کنند، چه مدرن و چه بنیادگرا، اغلب بدون تأمل فناوری‌های غربی را پذیرفته و با شتاب تمام آن را به کار بسته‌اند؛ در حالی که پیامدهای زیست‌محیطی این اقدامات کمترین توجه را به خود جلب کرده است (سردار، ۱۹۹۹، ۴).

متأسفانه امروزه مشکلات زیست‌محیطی که نتیجه پیشرفت اقتصاد صنعتی هستند، به تدریج کشورهای اسلامی را با چالش‌های جدی مواجه کرده است. از پایان جنگ جهانی

1. Daud
2. Beck

دوم تاکنون، گسترش سریع مناطق شهری منجر به شکل‌گیری شهرهای جدیدی شده است که بسیاری از آن‌ها به عنوان مراکز ملی مناطق مختلف شناخته می‌شوند. این توسعه شهری، در عین حال، باعث رکود و افت اهمیت دیگر شهرها شده است. امروزه مشکلات زیست‌محیطی ناشی از توسعه اقتصاد صنعتی به تدریج کشورهای اسلامی را با چالش‌های متعددی مواجه کرده است. (ورسال^۱، ۱۹۹۵، ۴۵۱) پژوهشگر در زمینه اسلام و محیط زیست، چهار مانع اصلی را که بر سر راه توسعه یک محیط زیست اسلامی مؤثر قرار دارد، شناسایی کرده است. این موانع شامل موارد زیر هستند: (۱) کمبود آگاهی کافی درباره بحران محیط زیست و آموزه‌های زیست‌محیطی اسلامی؛ (۲) عدم درک این بحران به عنوان مسئولیتی که مسلمانان باید به آن رسیدگی کنند؛ (۳) سرمایه‌داری مدرن؛ و (۴) علم‌گرایی، که بر این باور است که علم مدرن تنها راه دستیابی به دانش واقعی است.

۲-۴. روش‌شناسی خاورشناسان و محیط زیست جهان اسلام

شرق‌شناسی به مطالعه دانشمندان غربی درباره جهان شرق، شامل ادبیات، تاریخ، آداب و رسوم، سیاست، محیط زیست و دین، به‌ویژه در شرق آسیا و از جمله اسلام، گفته می‌شود. این گرایش پژوهشی که بازتاب‌دهنده علاقه‌مندی دانشمندان به آشنایی با جهان شرق است، در واقع ریشه‌های خود را از دوران باستان و حتی قرون وسطی گرفته است (بهار آکاس^۲، ۲۰۱۶، ۲۳). این اشتیاق فکری، منجر به تولید مجموعه‌ای از آثار ارزشمند در این حوزه شده است. در تاریخ هنر، ادبیات و مطالعات فرهنگی، شرق‌شناسی به بررسی، تقلید یا توصیف جنبه‌های گوناگون جهان شرق اشاره دارد. این تصاویر عمدتاً توسط نویسندگان، طراحان و هنرمندان غربی خلق شده‌اند. در این میان، نقاشی‌های شرق‌شناسانه به‌طور ویژه به نمایش خاورمیانه پرداخته و به عنوان یکی از شاخه‌های برجسته هنر آکادمیک در قرن نوزدهم شناخته می‌شد. علاقه به موضوعات شرقی، همچنین بر ادبیات کشورهای غربی تأثیری عمیق گذاشت (باش^۳ و همکاران، ۲۰۱۵، ۱۱).

1. Wersal
2. Bahar Akkase
3. Bush

تا سال ۱۹۷۸، بسیاری از مباحث علمی به تدریج از اصطلاح «شرق‌گرایی» برای اشاره به حمایت نمادین غرب از جوامع خاورمیانه، آسیا و شمال آفریقا استفاده می‌کردند. بر اساس تحلیل ادوارد سعید، غرب این جوامع را ایستا و فاقد پیشرفت می‌پندارد و از این طریق تصویری از فرهنگ شرقی می‌سازد که در خدمت اهداف امپریالیستی برای مطالعه، توصیف و بازآفرینی آن قرار می‌گیرد. سعید بیان می‌کند که اساس این تصویرسازی، ایده‌ای است که جامعه غربی را پیشرفته، منطقی، انعطاف‌پذیر و برتر تعریف می‌کند. این دیدگاه به تخیل غربی اجازه می‌دهد تا فرهنگ‌ها و مردم «شرقی» را همزمان جذاب و خطری بالقوه برای تمدن غربی قلمداد کند (سعید، ۲۰۰۳، ۸۷).

شرق‌شناسی زیست‌محیطی، مجموعه‌ای میان‌رشته‌ای از ادبیات، نقشه‌ها، هنرهای تجسمی و فیلم را در کنار هم قرار می‌دهد تا به بررسی چگونگی شکل‌گیری ساحل خلیج فارس به‌عنوان یک بوم‌شناسی مکانی محیطی بپردازد. این مفهوم به‌صورت «تعیین‌شده» با جدا کردن مردمان و مکان‌های آسیب‌پذیر در برابر تغییرات محیطی، نظیر افزایش سطح آب دریا و نظام‌های حفاظتی فرضی، تعریف شده است. در مطالعات مرتبط، پیشنهادهایی مطرح شده که تلفیق بوم‌شناسی سیاسی با پارادایم‌های تحلیل جامعه‌شناسی تاریخی می‌تواند بر دیدگاه‌های شرقی در بوم‌شناسی خاورمیانه غلبه کند (رابینس^۱، ۲۱۲، ۱۳۴). بازتعریف اجتماعی و بازخوانی تاریخی روابط میان جامعه و طبیعت، امکان جلوگیری از تثبیت شکاف دکارتی میان طبیعت و اجتماع را فراهم می‌آورد و ابزارهای کارآمدتری را برای مواجهه با بحران‌های کنونی در اختیار جامعه‌شناسی تاریخی قرار می‌دهد. در مقابل، استدلال شده که بوم‌شناسی سیاسی می‌تواند با شناسایی نقش روابط ژئوپلیتیکی در بازتولید ماهیت اجتماعی، بهره بیشتری از این تحلیل ببرد (باش، ۲۰۲۲، ۲۴۸).

شرق‌شناسان به دلیل ترکیبی از عوامل، از جمله درک محیط‌زیست منطقه به‌عنوان فضایی شکننده و دارای سوءمدیریت، تمایل به نوسازی و توسعه این مناطق، و استفاده از روایت‌های زیست‌محیطی برای توجیه مداخلات استعماری و نواستعماری، به محیط‌زیست، به‌ویژه در مناطقی مانند خاورمیانه و شمال آفریقا روی آوردند (ژنگ، ۲۰۲۳ الف، ۴۷۰). این امر اغلب منجر به تصویری از محیط‌زیست منطقه به‌عنوان زیست‌بومی ذاتاً معیوب شد که برای «بهبود» آن، مداخله غرب ضروری است. تصاویر ارائه‌شده توسط شرق‌شناسان از محیط‌زیست خاورمیانه معمولاً آن را به‌مثابه اکوسیستمی آسیب‌پذیر نمایش می‌دادند و تخریب را نتیجه مدیریت نادرست مردم محلی قلمداد می‌کردند، در حالی که غالباً زمینه‌های تاریخی و فرهنگی بهره‌برداری از منابع نادیده گرفته می‌شد (ژنگ، ۲۰۲۳ ب، ۱۱۱).

پژوهش‌های شرق‌شناسانه درباره محیط‌زیست اسلام، از جمله معماری و فضاهای شهری آن، با انگیزه‌هایی همچون کنجکاوی علمی، منافع استعماری و تلاش برای شناخت فرهنگ اسلامی شکل گرفته‌اند. این مطالعات با گذشت زمان تحول یافتند؛ بخشی بر فهم پایه‌های فرهنگی و مذهبی محیط‌های ساخته‌شده تمرکز دارند و بخشی دیگر به سبب پیش‌فرض‌های استعماری مورد نقد قرار گرفته‌اند (آلن^۱، ۲۰۲۲، ۵۱). مطالعه محیط‌زیست جهان اسلام توسط خاورشناسان ریشه در دلایل متعددی دارد: نخست، اهمیت تاریخی تعامل جوامع اسلامی با محیط، از شیوه‌های سنتی کشاورزی تا معماری سازگار با اقلیم؛ دوم، میراث غنی دانش زیست‌محیطی در متون علمی و فرهنگی اسلامی؛ سوم، بروز چالش‌های نوینی چون کمبود آب، بیابان‌زایی و تخریب منابع طبیعی که نیازمند واکاوی میان‌رشته‌ای هستند (تلیس، ۲۰۲۳، ۴۵). فرهنگ نیز نقش مهمی در شکل‌دهی رفتارهای زیست‌محیطی دارند و تحلیل این مؤلفه‌ها می‌تواند به شناخت توانایی‌های فرهنگی برای توسعه پایدار کمک کند (داویس^۳، ۲۰۰۷، ۶۲).

1. Zheng
2. Allen
1. Davis

از منظر سیاسی و اقتصادی نیز این مطالعات اهمیت یافته‌اند؛ منطقه خاورمیانه و شمال آفریقا دارای منابع انرژی غنی است، و خاورشناسان ضمن واکاوی چالش‌های بهره‌برداری، بر ارتباط میان استعمار، مدرنیزاسیون و تخریب اکوسیستم‌ها تأکید دارند. سیاست‌های استعماری نظیر استخراج بی‌رویه منابع، تغییر کاربری اراضی، و الگوهای توسعه غربی بدون توجه به زمینه‌های فرهنگی، از جمله مواردی هستند که در پژوهش‌های اخیر به صورت انتقادی بررسی شده‌اند (آلن، ۲۰۲۲، ۱۸). این رویکردها به تقویت درک میان‌رشته‌ای از پیوند قدرت، فرهنگ و محیط‌زیست در مطالعات جهان اسلام کمک می‌کنند.

توجه به دیدگاه خاورشناسان در محیط زیست جهان اسلام دلایل متعددی دارد که هر کدام نقش مهمی در شکل‌گیری رویکردهای فرهنگی، سیاسی و علمی نسبت به این منطقه ایفا می‌کنند. یکی از اصلی‌ترین دلایل، شناخت غرب از جهان اسلام است. خاورشناسان، به عنوان محققانی که به مطالعه دقیق فرهنگ، تاریخ، زبان و ساختار اجتماعی جوامع اسلامی می‌پردازند، می‌توانند تصویری جامع و گاهی متفاوت از این جوامع ارائه دهند. (بیتلی، ۲۰۱۱، ۳۶). این شناخت می‌تواند در بهبود روابط بین‌المللی، کاهش سوء تفاهم‌ها و ایجاد همکاری‌های مؤثر میان جهان اسلام و غرب نقش کلیدی ایفا کند. از سوی دیگر، دیدگاه بیرونی و انتقادی این محققان موجب می‌شود تا مسائل و چالش‌های جهان اسلام از زاویه‌ای متفاوت بررسی شود. این نگرش‌ها کمک می‌کنند نقاط ضعف و قوت جوامع مسلمان بهتر شناخته شده و راهکارهای نوین برای رفع مشکلات ارائه شود. همچنین، خاورشناسان غالباً به منابع غنی و متنوعی دسترسی دارند که در داخل کشورهای اسلامی ممکن است در دسترس نباشد. این منابع شامل آرشیوهای تاریخی، متون قدیمی، کتابخانه‌های تخصصی و ارتباط با محققان و مؤسسات علمی در سراسر جهان است که باعث اعتبار و غنای تحقیقات آنان می‌شود (بیتلی، ۲۰۱۱، ۳۸).

علاوه بر این، اعتبار علمی خاورشناسان در سطح جهانی در جذب توجه و تاثیرگذاری تحقیقات آن‌ها نقش دارد. روندهای تحقیقاتی آنان در دانشگاه‌ها و مراکز تحقیقاتی معتبر، موجب می‌شود دیدگاه‌هایشان وزن بیشتری پیدا کند و در تصمیم‌گیری‌های سیاسی، فرهنگی و علمی تأثیرگذار باشد. از سوی دیگر، برخی جوامع اسلامی بر این باورند که بررسی‌های خاورشناسان بخشی از فرایند خودشناسی و بازنگری در درون است. تحلیل و نقد دیدگاه‌های آن‌ها می‌تواند کمک کند تا نقاط ضعف موجود شناسایی شده و زمینه برای اصلاح و بهبود فراهم شود. با این حال، توجه به دیدگاه‌های خاورشناسان همیشه بدون چالش نبوده است. برخی معتقدند که این محققان غالباً با غرض‌ورزی، تعصب و پیش‌فرض‌های فرهنگی و سیاسی وارد میدان می‌شوند و تصویری نادرست و تحریف‌شده از جهان اسلام ارائه می‌دهند (فرگوسن^۱، ۱۹۹۰، ۶۶). ذخیره‌سازی اطلاعات ناقص یا ناکافی و برداشت‌های نادرست نیز از مشکلات دیگر است که باعث می‌شود برخی محققان نتوانند تصویر درست و واقع‌گرایانه‌ای از جوامع اسلامی ارائه دهند. همچنین، برخی نقدها بر این است که مطالعات خاورشناسان عمدتاً ابزاری برای استعمار و سلطه غرب بر ملت‌های مسلمان محسوب می‌شود؛ چرا که هدف اصلی این تحقیقات، جمع‌آوری اطلاعات و شناخت نقاط ضعف برای بهره‌برداری‌های استعماری و پسااستخبارت‌گرا (در چارچوبی تحلیلی و نه ارزشی) است (فرگوسن، ۱۹۹۰، ۶۹). در نتیجه، استقبال از دیدگاه‌های خاورشناسان در جهان اسلام نیازمند رویکردی انتقادی و هوشمندانه است. باید بتوان از درون این نگاه خارجی بهره‌برداری کرد، اما در عین حال مراقب تحریف‌ها و نیت‌های سیاسی و استعماری و پسااستخبارت‌گرا (در چارچوبی تحلیلی و نه ارزشی) بود. استفاده هوشمندانه و انتقادی از این دیدگاه‌ها می‌تواند به توسعه علمی، فرهنگی و اجتماعی جوامع اسلامی کمک کند، ولی لازم است همواره با تیزبینی و آگاهی از چالش‌ها و محدودیت‌های آن‌ها صورت گیرد (اسد^۲، ۱۹۸۶، ۵۲).

1. Ferguson
2. Asad

۴-۳. تأثیر محیط زیست جهان اسلام بر جهان

دین اسلام علاوه بر جنبه‌های عبادی و اخلاقی، به حفظ و نگهداری طبیعت و منابع طبیعی نیز تأکید زیادی دارد. این اهمیت نه تنها از نگاه دینی، بلکه از دیدگاه علمی و اخلاقی نیز قابل تفسیر است، زیرا حفظ محیط زیست بر پایداری زندگی انسان و تمامی جانداران تأثیر مستقیم دارد. یکی از دلایل مهم این است که اسلام، بر مبنای اصولی اخلاقی و انسان‌دوستانه، مسئولیت حفاظت از محیط زیست را بر عهده انسان قرار می‌دهد. قرآن و سنت پیامبر (ص) پر از آیات و روایاتی است که به توجه و احترام به طبیعت و منابع طبیعی دعوت می‌کند، و این نشان می‌دهد که اسلام به نوعی دیدگاهی جامع و یکپارچه درباره رابطه انسان با طبیعت دارد (ویلکینس^۱، ۲۰۰۲، ۴۱۹). این دیدگاه در بسیاری از آیات قرآن و احادیث پیامبر اسلام مشاهده می‌شود که به توازن، اعتدال، و احترام به محیط زیست تأکید می‌کند. برای نمونه، در قرآن آمده است که خداوند جهان را به عنوان یک الگوی طبیعی و زنده آفریده است که باید آن را نگهداری و محافظت کرد، و انسان به عنوان خلیفه خدا بر روی زمین مسئول حفاظت از آن است. این اصل، نشان می‌دهد که حفاظت از محیط زیست از نگاه اسلام، نه تنها یک وظیفه اخلاقی بلکه وظیفه‌ای دینی است که باید مورد توجه قرار گیرد. از طرف دیگر، اسلام بر مبدایی مانند عدالت، توازن و اعتدال تأکید دارد، که این ارزش‌ها به عنوان اصولی برای رفتار پایدار با منابع طبیعی و جلوگیری از اسراف و تبذیر قابل استفاده هستند (دیموزیو، ۲۰۱۵، ۲۴).

از آنجا که بشریت امروز با بحران‌های زیست‌محیطی گسترده‌ای از جمله تغییرات اقلیمی، آلودگی هوا و آب، تخریب جنگل‌ها و بیابان‌زایی روبرو است، ضرورت پابندی به آموزه‌های اسلامی در حفاظت از محیط زیست اهمیت بیشتری پیدا می‌کند. اسلام، با تأکید بر مسئولیت‌پذیری فردی و جمعی، راهکارهای عملی و اخلاقی برای جلوگیری از تخریب محیط زیست ارائه می‌دهد (میخائیل^۲، ۲۰۱۲، ۲۱). در این راستا، آموزش و ترویج

1. Wilkins
2. Mikhail

ارزش‌های زیست‌محیطی در جامعه‌های اسلامی می‌تواند نقش مهمی در کاهش اثرات منفی بر کره زمین ایفا کند، و این همچنین به عنوان یک مسئولیت جهانی قابل توجه است. همچنین، بررسی و ترویج دیدگاه‌های زیست‌محیطی در اسلام می‌تواند به افزایش آگاهی و نگرش مثبت نسبت به حفاظت از طبیعت در سطح جهانی کمک کند. اسلام به دلیل تأکید بر ارزش‌های انسانی و اخلاقی، می‌تواند الهام‌بخش همکاری‌های بین‌المللی برای حفظ محیط زیست باشد. در نهایت، اهمیت محیط زیست در اسلام نه تنها از دیدگاه دینی بلکه از نظر علمی و اخلاقی و انسانی است، زیرا حفظ طبیعت و منابع طبیعی، تضمین‌کننده زندگی سالم و پایدار برای نسل‌های آینده است. بنابراین، درک و ترویج این دیدگاه در سطح جهان، می‌تواند راهگشای راه‌حل‌های پایدار در مواجهه با بحران‌های زیست‌محیطی باشد و به توسعه آینده‌ای بهتر کمک کند (میخائیل، ۲۰۱۲، ۲).

۴-۴. روش‌شناسی خاورشناسان

از منظر شرق‌شناسانه، توجه به محیط زیست بیشتر از زاویه تسلط و کنترل غربی مورد بررسی قرار می‌گرفت تا از دیدگاه مشارکت یا درک واقعی. این رویکرد غالباً محیط‌های غیرغربی را به عنوان عرصه‌هایی برای مطالعه، طبقه‌بندی و در نهایت تسخیر تلقی می‌کرد و دانش و شیوه‌های بومی جوامع محلی را نادیده می‌گرفت (اسد، ۱۹۷۵، ۵۸). نتیجه چنین رویکردی معمولاً منجر به استخراج منابع و اعمال سیستم‌های مدیریت زیست‌محیطی غربی می‌شد، نه ایجاد یک رویکرد مشارکتی که احترام به فرهنگ‌ها و دانش اکولوژیکی محلی را در اولویت قرار دهد. رویکردهای شرق‌شناسانه بر پایه دسته‌بندی و نامگذاری محیط‌های غیرغربی شکل گرفت که غالباً این مناطق را از زمینه‌های محلی و تاریخی‌شان جدا می‌کرد. چنین نظام‌مندسازی‌ای به عنوان یکی از ابزارهای اصلی سلطه و کنترل غرب بر این فضاها به کار گرفته می‌شد (فوکو، ۱۹۷۲، ۱۴۵).

شرق‌شناسان برای مطالعه محیط زیست از رویکردهای میان‌رشته‌ای بهره می‌گرفتند، از جمله باستان‌شناسی، تاریخ، زبان‌شناسی و فلسفه. در تحلیل‌های خود نیز معمولاً به

پویایی قدرت و بازنمایی‌های فرهنگی شرق توجه ویژه داشتند و این مفاهیم را مبنای بررسی‌هایشان قرار می‌دادند. پژوهش‌های شرق‌شناسی، خصوصاً در قرن‌های نوزدهم و بیستم، معمولاً رشته‌های متعددی را به‌منظور بررسی ارتباط میان محیط و فرهنگ در «شرق» با یکدیگر ترکیب می‌کردند. این شیوه به صرف توصیف محیط فیزیکی محدود نمی‌شد؛ بلکه بر نحوه درک، بازنمایی و بهره‌گیری از آن توسط جوامع غربی و بومی تمرکز داشت. (داین^۱، ۲۰۰۰، ۱۴۱).

شرق‌شناسان یافته‌های باستان‌شناسی را با متون تاریخی ترکیب کردند تا چشم‌اندازهای گذشته را بازسازی کنند و تاریخ زیست‌محیطی مناطق خاص را درک کنند. تحلیل زبان و آثار ادبی به آنها اجازه داد تا چگونگی مفهوم‌سازی و روایت محیط در فرهنگ‌های مختلف را بررسی کنند و اغلب آشکار ساختند که چگونه «شرق» هم به‌عنوان امری عجیب و غریب و هم تهدیدآمیز به تصویر کشیده شده است. همچنین با ایده‌های فلسفی در مورد طبیعت، روابط انسان با محیط زیست و مفهوم پیشرفت سروکار داشتند و اغلب از این چارچوب‌ها برای نقد رویه‌های زیست‌محیطی غرب یا توجیه مداخلات استعماری و پسااستارگرا (در چارچوبی تحلیلی و نه ارزشی) استفاده می‌کردند (خالد^۲، ۲۰۰۰، ۳۱). بسیاری از خاورشناسان اولیه، تمرکز خود را بر توصیف جوامع، فرهنگ‌ها، و سبک زندگی مردمان مناطق اسلامی قرار دادند. در این چارچوب، مطالعات زیست‌محیطی اغلب به صورت بخشی از مشاهدات کلی‌تر درباره نحوه تعامل انسان با محیط پیرامون خود بود. آن‌ها به بررسی شیوه‌های کشاورزی، معماری سنتی، استفاده از منابع طبیعی (مانند آب و چوب)، و حتی باورهای بومی مرتبط با طبیعت می‌پرداختند. این رویکرد بیشتر جنبه مشاهده‌ای و مردم‌شناختی داشت و کمتر به تحلیل انتقادی یا ارائه راهکار برای مسائل زیست‌محیطی می‌پرداخت (میخائیل، ۲۰۱۲، ۲۹). هدف اصلی، ثبت و مستندسازی بود تا درک غرب از شرق را افزایش دهد. برخی خاورشناسان، به ویژه آن‌هایی که با اهداف

1. Daien
2. Khalid

استعماری و پاسا‌ساختارگرا (در چارچوبی تحلیلی و نه ارزشی) یا تجاری در ارتباط بودند، بر منابع طبیعی موجود در مناطق اسلامی تمرکز داشتند. این گروه به بررسی پوشش گیاهی، معادن، منابع آب، و قابلیت‌های کشاورزی می‌پرداختند تا ارزش اقتصادی و استراتژیک این مناطق را برای قدرت‌های غربی مشخص کنند. مطالعات آن‌ها اغلب در خدمت برنامه‌ریزی برای بهره‌برداری از این منابع بود، که گاهی منجر به تخریب محیط زیست محلی و تغییرات ناخواسته در اکوسیستم‌ها می‌شد. در این چارچوب، محیط زیست بیشتر به عنوان مجموعه‌ای از منابع قابل استخراج دیده می‌شد (فتاح^۱، ۲۰۱۹، ۲۵).

فناوری‌های نوین همیشه فیلسوفان را به رابطه این فناوری‌ها با اخلاق علاقه‌مند کرده‌اند (صبار و حبیب‌زاده خیابان، ۲۰۲۱) و یکی از این جنبه‌ها هم - به ویژه در سال‌های اخیر - رابطه فناوری‌ها با محیط زیست بوده است. گروهی دیگر از خاورشناسان، به بررسی جنبه‌های تاریخی و فرهنگی رابطه اسلام با محیط زیست پرداختند. آن‌ها به دنبال یافتن ریشه‌های اعتقادی، فرهنگی، و تاریخی در نگاه جوامع اسلامی به طبیعت بودند. این شامل مطالعه متون دینی، عرفانی، و ادبی مرتبط با طبیعت، بررسی معماری اسلامی و باغ‌های سنتی، و تحلیل تأثیر باورهای دینی بر نحوه برخورد با محیط زیست می‌شد. این رویکرد به درک عمیق‌تری از نگرش‌های فرهنگی نسبت به طبیعت در جهان اسلام کمک کرد (تارناس^۲، ۱۹۹۶، ۱۳۵). با ظهور رویکردهای انتقادی در علوم انسانی و اجتماعی، برخی خاورشناسان نیز به تحلیل عمیق‌تر و انتقادی‌تر روابط قدرت در مطالعات زیست‌محیطی پرداختند. این گروه به بررسی چگونگی تأثیرگذاری نیروهای خارجی (مانند استعمار) بر محیط زیست مناطق اسلامی، پیامدهای اقتصادی و اجتماعی این تأثیرات، و همچنین شکاف میان آموزه‌های نظری اسلام درباره محیط زیست و واقعیت‌های میدانی پرداختند. آن‌ها نقش سرمایه‌داری جهانی، سیاست‌های توسعه، و الگوهای مصرف را در تخریب محیط زیست در این مناطق مورد توجه قرار دادند (بهداد^۳، ۲۰۱۳، ۲۱۹).

1. Fattah
2. Tarnas
3. Behdad

۴-۵. رویکرد میان‌رشته‌ای خاورشناسان

شرق‌شناسان با توجه به تعامل پیچیده عوامل فرهنگی، سیاسی و تاریخی که بر ارتباط انسان و محیط تأثیر می‌گذارند، به طور فزاینده‌ای رویکردی میان‌رشته‌ای را برای مطالعه محیط زیست اتخاذ کرده‌اند. این تحول، محدودیت‌های بررسی محیط زیست صرفاً از منظر یک رشته واحد را برجسته کرده و بر ضرورت بهره‌گیری از دیدگاه‌های متنوع، از جمله تاریخ، ادبیات، علوم سیاسی و دیگر حوزه‌ها، برای دستیابی به فهمی جامع‌تر تأکید دارد. رویکردهای سنتی در مطالعات زیست‌محیطی معمولاً بر دیدگاه‌هایی محدود و تک‌رشته‌ای، مانند تأکید صرف بر عوامل جغرافیایی یا بوم‌شناختی، تکیه داشتند. اما شرق‌شناسان دریافته‌اند که برای فهم بهتر محیط «شرق»، باید به زمینه‌های فرهنگی، اجتماعی و سیاسی که شکل‌دهنده ایده‌ها و رویه‌های زیست‌محیطی هستند، توجه کنند (جی‌هانی^۱، ۲۰۱۳، ۲۳).

مطالعه شرق همواره به‌طور ذاتی با تاریخ استعمار و پویایی‌های قدرت گره خورده بود. شرق‌شناسان دریافته‌اند که ایده‌ها و الگوهای زیست‌محیطی در «شرق» تحت تأثیر تعاملات میان فرهنگ‌های غربی و شرقی شکل گرفته‌اند و این امر نیاز به شناخت هر دو فرهنگ را ضروری می‌کند (بی‌تار^۲، ۲۰۲۰، ۶۲). شرق‌شناسان با در نظر گرفتن دیدگاه‌های گوناگون تلاش کردند تا از کلیشه‌های رایج درباره شرق فراتر روند و به تصویری عمیق‌تر و دقیق‌تر از این منطقه دست یابند. این تلاش شامل مطالعه‌ای بر نحوه شکل‌گیری برداشت‌های غربی از شرق و تأثیر این برداشت‌ها بر سیاست‌ها و رویکردهای مرتبط با محیط زیست بود. رویکرد میان‌رشته‌ای به ظهور حوزه‌های تازه‌ای مانند تاریخ محیط زیست منجر شد؛ حوزه‌ای که در آن تحلیل‌های تاریخی با نگرش‌های زیست‌محیطی ترکیب می‌شوند. این رویکرد بستر لازم را برای فهمی جامع‌تر از تعاملات میان انسان و محیط زیست در طول زمان و در میان فرهنگ‌های مختلف ایجاد کرده است (میخائیل، ۲۰۱۲، ۲۲۴).

شرق‌شناسان به این نتیجه رسیدند که مسائل زیست‌محیطی در مناطق شرقی معمولاً با ساختارهای قدرت و آثار به‌جا مانده از استعمار عجین شده است. بهره‌گیری از یک رویکرد میان‌رشته‌ای این امکان را برای آنها فراهم کرد تا به بررسی تأثیر این دینامیک‌های قدرت بر سیاست‌های زیست‌محیطی، مدیریت منابع طبیعی و زندگی جوامع محلی بپردازند. شرق‌شناسان با ترکیب دیدگاه‌های برگرفته از ادبیات، هنر و دیگر اشکال فرهنگی، به درکی ژرف‌تر از روش‌های گوناگونی که انسان‌ها از طریق آن‌ها محیط خود را می‌شناختند و با آن ارتباط برقرار می‌کردند، دست یافتند. این نگرش از چارچوب‌های صرفاً علمی یا اقتصادی در تفسیر محیط زیست فراتر می‌رفت (فتاح، ۲۰۱۹، ۲۰).

خاورشناسی، به عنوان حوزه‌ای مطالعاتی که به بررسی عمیق تمدن‌ها، فرهنگ‌ها، تاریخ و جوامع منطقه خاورمیانه می‌پردازد، در دهه‌های اخیر با درک فزاینده‌ای از اهمیت روزافزون مسائل زیست‌محیطی، رویکرد خود را به این حوزه گسترش داده است. این گسترش نه صرفاً یک افزودن بر دامنه مطالعات، بلکه یک تحول کیفی است که بر پایه «میان‌رشته‌ای بودن» استوار است. خاورشناسان امروز دریافته‌اند که هیچ جنبه‌ای از محیط زیست، چه در گذشته و چه در حال، را نمی‌توان به‌طور مجزا و بدون در نظر گرفتن پیوندهای پیچیده‌اش با سایر ابعاد زندگی انسانی مطالعه کرد (بهداد، ۲۰۱۳، ۱۱). این رویکرد میان‌رشته‌ای، ابزاری قدرتمند برای فهم بهتر چالش‌ها و فرصت‌های زیست‌محیطی در یکی از حساس‌ترین و در عین حال شکننده‌ترین مناطق جهان است. فراتر از مسائل ملموس مانند آب و اقلیم، رویکرد میان‌رشته‌ای خاورشناسان به جنبه‌های ناملموس‌تری نیز می‌پردازد که بر رابطه انسان و محیط زیست تأثیر می‌گذارند. باورها، ارزش‌ها و سنت‌های دینی و فرهنگی در خاورمیانه، اغلب دیدگاه‌های متفاوتی را نسبت به طبیعت و نحوه استفاده از منابع آن شکل داده‌اند (موسی^۱، ۲۰۰۲، ۹۱).

برخی رویکردها بر حفاظت از طبیعت به عنوان یک موهبت الهی تأکید دارند، در حالی که برخی دیگر ممکن است رویکردی ابزاری‌تر به منابع طبیعی داشته باشند. انسان‌شناسان و جامعه‌شناسان در حوزه خاورشناسی، این تفاوت‌ها را بررسی کرده و نشان می‌دهند که چگونه این عوامل فرهنگی و اجتماعی، بر سیاست‌گذاری‌های زیست‌محیطی و پذیرش راهکارها تأثیر می‌گذارند. از سوی دیگر، مسائل سیاسی مانند مالکیت منابع، تقسیم سود حاصل از آن‌ها (مانند نفت)، و همچنین منازعات ژئوپلیتیکی، نقش تعیین‌کننده‌ای در وضعیت محیط زیست منطقه ایفا می‌کنند (براند^۱ و همکاران، ۲۰۱۷، ۷۱). خاورشناسان با تحلیل این روابط پیچیده، نشان می‌دهند که چگونه قدرت سیاسی، منافع اقتصادی و ساختارهای اجتماعی، در کنار عوامل طبیعی، سرنوشت محیط زیست خاورمیانه را رقم می‌زنند. رویکرد میان‌رشته‌ای خاورشناسان به محیط زیست، تصویری چندبعدی و عمیق از تعاملات پیچیده میان انسان و طبیعت در این منطقه ارائه می‌دهد (دی موزیو^۲، ۲۰۱۵، ۳). این رویکرد با درهم آمیختن دانش تاریخی، جغرافیایی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی، نه تنها به درک بهتر چالش‌های زیست‌محیطی خاورمیانه کمک می‌کند، بلکه راه را برای یافتن راهکارهای پایدارتر و متناسب با شرایط منحصر به فرد این منطقه هموار می‌سازد. این تلفیق دانش، اطمینان می‌دهد که مطالعات زیست‌محیطی در خاورمیانه، صرفاً فنی و علمی باقی نماند، بلکه به نیازها و واقعیت‌های انسانی، فرهنگی و سیاسی منطقه نیز توجهی شایسته داشته باشد.

۴-۶. آسیب‌های مطالعات خاورشناسان در حوزه محیط زیست

مطالعات خاورشناسان درباره محیط‌زیست جهان اسلام، نه تنها با چالش‌های محتوایی، بلکه با کاستی‌های روشی و معرفتی بنیادینی روبه‌روست. آسیب‌شناسی این مطالعات نیازمند درکی چندبعدی از زمینه‌های تاریخی، گفتمانی و روش‌شناختی است، زیرا بسیاری از ضعف‌های موجود صرفاً ناشی از خطاهای اجرایی نیست، بلکه از

1. Brand
2. Di Muzio

جهت‌گیری‌های معرفتی غرب در بازنمایی شرق سرچشمه می‌گیرد (جیهانی، ۲۰۱۳، ۲۳۸). در وهله نخست، بخشی از این آسیب‌ها به پیش‌فرض‌های کلیشه‌ای و قالب‌های شناختی تولیدشده در بستر قدرت استعماری برمی‌گردد؛ پیش‌فرض‌هایی که جوامع اسلامی را فاقد عقلانیت زیست‌محیطی و نیازمند هدایت بیرونی تلقی کرده‌اند. نتیجه چنین نگرشی، تکرار نگاه ابزاری به طبیعت و حذف زمینه‌های فرهنگی و دینی مؤثر بر مدیریت منابع بوده است (تلیس، ۲۰۲۳، ۴۵).

در سطح روشی، یکی از مشکلات مزمن این مطالعات، فقدان تعادل میان تحلیل فنی و اجتماعی است. بی‌توجهی به ویژگی‌های محلی و تاریخی، تحلیل‌های اکولوژیکی را به مدل‌های انتزاعی و غیربومی تقلیل داده و موجب برداشت‌های ناقص از نقش مردم محلی در حفظ محیط‌زیست شده است. رویکردهای تک‌رشته‌ای و محدوده تحلیل صرفاً جغرافیایی، مانع شکل‌گیری درکی جامع از ارتباط میان دین، فرهنگ و محیط شده و در نتیجه، مسیر آسیب‌شناسی واقعی را مسدود کرده است. خاورشناسان در بسیاری موارد، به جای بررسی درونی پیامدهای فرهنگی و تاریخی، نتایج حاصل از یک مرحله خاص را به همه جوامع اسلامی تعمیم داده‌اند؛ رویکردی که از نظر میان‌رشته‌ای فاقد اعتبار و عمق لازم است (روح و همکاران، ۲۰۱۵، ۶۲).

در نهایت، باید توجه داشت که آسیب‌شناسی در این حوزه، صرفاً محدود به نقد داده‌ها نیست، بلکه تحلیل نحوه شکل‌گیری و تداوم این رویکردها در چارچوب نظریات غربی را نیز در بر می‌گیرد. وابستگی بیش‌ازحد به روش‌های غربی، نفی دانش بومی و بی‌اعتنایی به تجربه تاریخی جوامع اسلامی، همگی ریشه در ساختار معرفتی شرق‌شناسی دارند که از محیط‌زیست به‌عنوان ابزاری برای نمایش برتری تمدن غرب استفاده کرده است. ازاین‌رو، درک آسیب‌شناسی مطالعات خاورشناسان باید بر پایه تحلیل گفتمان و نقد معرفتی شکل گیرد تا بتواند از سطح شناسایی ظاهری ضعف‌ها فراتر رود و به بررسی علل نظری، فرهنگی و تاریخی آن‌ها بپردازد. چنین رویکردی زمینه را برای بازسازی علمی و منصفانه مطالعات زیست‌محیطی جهان اسلام فراهم می‌سازد و از تداوم نگرش تقلیل‌گرایانه جلوگیری می‌کند.

۵. نتیجه‌گیری

مطالعات خاورشناسان درباره اکولوژی و محیط زیست جهان اسلام، به‌ویژه در عصر حاضر، نیازمند رویکردی میان‌رشته‌ای است که بتواند پیچیدگی‌های محیطی، اجتماعی و فرهنگی این منطقه را به‌خوبی درک کند. نتایج این تحقیق، تصویری جامع‌تر و متعادل‌تر از تعامل جهان اسلام با محیط زیست ارائه می‌کند. در مقایسه با تحقیقات قبلی که اغلب تک‌بعدی بوده‌اند و بیشتر بر جنبه‌های خاصی مانند سیستم‌های آبیاری سنتی یا فقط جنبه‌های مذهبی تمرکز داشتند، این پژوهش با رویکرد میان‌رشته‌ای به بررسی روابط پیچیده بین مفاهیم مذهبی، ساختارهای اجتماعی، دانش بومی و فناوری‌های محلی پرداخته است.

از سوی دیگر، این تحقیق نقاط قوت و ضعف مطالعات خاورشناسی را نیز با دقت بیشتری شناسایی می‌کند. در حالی که تحقیقات پیشین بیشتر بر جمع‌آوری داده‌ها یا تحلیل محدود متمرکز بوده‌اند، پژوهش فعلی به آسیب‌شناسی جامع‌تری پرداخته و روشن می‌کند که خاورشناسان در جمع‌آوری متون تاریخی عملکرد قوی داشته‌اند اما در درک رویکردهای بومی و ارتباطات میان‌رشته‌ای ضعف‌هایی داشته‌اند. این یافته‌ها می‌توانند راهنمایی ارزشمند برای ایجاد رویکردهای دقیق‌تر و متوازن‌تر در مطالعات آینده باشند. همچنین، این تحقیق به تحلیل سوگیری‌ها و پیش‌داوری‌های احتمالی موجود در مطالعات خاورشناسان پرداخته است. چنین پیش‌داوری‌هایی ممکن است باعث تحریف یا نادیده گرفتن جنبه‌هایی از تعامل جهان اسلام با محیط زیست شده باشند. برخورد نقادانه‌تر با این آثار می‌تواند موجب تعمق بیشتر و رفع این سوگیری‌ها در پژوهش‌های آینده شود. این مقاله بر روی آسیب‌شناسی و نقد دقیق مطالعات خاورشناسان تمرکز دارد و از یک رویکرد میان‌رشته‌ای بهره می‌برد. این در حالی است که بسیاری از مقالات دیگر ممکن است تنها به توصیف کلی محیط زیست یا اکولوژی در جهان اسلام بپردازند بدون اینکه به تحلیل عمیق و انتقادی از مطالعات موجود بپردازند. این تحقیق با ارائه یک رویکرد میان‌رشته‌ای، به عنوان یک مدل برای مطالعات

آینده عمل می‌کند و نشان می‌دهد که چگونه می‌توان از روش‌شناسی‌های مختلف برای رسیدن به فهم عمیق‌تر استفاده کرد. و نه تنها به دنبال یافتن دانش جدید است، بلکه به تحلیل و ارزیابی انتقادی از مطالعات موجود می‌پردازد و راه را برای تولید دانش دقیق‌تر و عادلانه‌تر در آینده هموار می‌کند.

تعارض منافع

نویسنده اعلام می‌دارد که هیچ‌گونه تعارض منافی در انجام این پژوهش وجود ندارد.

حمایت مالی

این پژوهش بدون دریافت هرگونه حمایت مالی از نهادهای دولتی، خصوصی یا سازمان‌های تحقیقاتی انجام شده است.

مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی

۱۶۰

دوره ۱۸، شماره ۲

بهار ۱۴۰۵

پیاپی ۷۰

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع

- بزی، خدارحم (۱۳۸۱). جایگاه محیط زیست در آموزه‌های اسلامی. فصلنامه مطالعات اسلامی، ۴(۱۵)، ۱۰۱-۱۲۰.
- دین‌پرست، منوچهر (۱۳۹۶). اخلاق محیط‌زیست اسلامی. مجله پژوهش‌های دینی، ۱۲(۱)، ۷۷-۹۸.
- مظلومی، سیدمحمد (۱۳۹۱). مفهوم محیط‌زیست در جهان اسلام. مجله مطالعات اسلامی، ۶(۲)، ۴۵-۶۶.
- Allen, J. (2022). Environmental descriptions in Islamic architecture: A postcolonial reading. *Journal of Cultural Ecology*, 44(3), 45-62.
- Asad, M. (1975). *Islam at the crossroads*. Delhi, India: Ashraf Press.
- Asad, T. (1986). *The concept of cultural translation in British social anthropology*. In J. Clifford & G. E. Marcus (Eds.), *Writing culture* (pp. 141-164). Berkeley: University of California Press.
- Bahar Akkase Teng, M. (2016). Orientalis dan orientalisme dalam perspektif sejarah. *Jurnal Ilmu Budaya*, 4(1), 48-63.
- Beatley, T. (2011). *Biophilic cities*. Island Press.
- Beck, U. (1992). *Risk society: Towards a new modernity*. London: Sage Publications.
- Behdad, A. (2013). *Photography's Orientalism: New essays on colonial representation*. Los Angeles, CA: Getty Publications.
- Bhaumik, S. (2023). *Environmental narratives and Orientalist representations of the Islamic world*. London, UK: Routledge.
- Bitar, A. (2020). *Bedouin visual leadership in the Middle East*. Cham, Switzerland: Springer.
- Brand, U., Görg, C., Wissen, M., & Lang, M. (2017). Social-ecological transformation: Reconnecting society and nature. In D. Richardson et al. (Eds.), *The International Encyclopedia of Geography: People, the Earth, Environment and Technology* (pp. 65-75). Chichester, UK: Wiley-Blackwell.
- Bush, R., & Fountain, P. (2015). Religious actors in disaster relief. *International Journal of Mass Emergencies & Disasters*, 33(1), 120-145.
- Bush, T. (2022). *Eco-Orientalism: Power discourses on Isle de Jean Charles*
- Daud, W. M. N. W. (2014). *Islam, knowledge and ethics*. Kuala Lumpur, Malaysia: ISTAC-IIUM.
- Davis, D. K. (2007). *Resurrecting the granary of Rome: Environmental history and French colonial expansion in North Africa*. Athens: Ohio University Press.
- Devji, F. (2022). *Muslim cosmopolitanism and environmental ethics*. Oxford, UK: Oxford University Press.

- Di Muzio, T. (2015). *Carbon capitalism*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield.
- Dien, M. I. (2000). *The environmental dimensions of Islam*. Cambridge, UK: Lutterworth Press.
- Escobar, A. (2012). *Encountering development: The making and unmaking of the Third World* (2nd ed.). Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Fathy, H. (1973). *Architecture for the poor: An experiment in rural Egypt*. Chicago: University of Chicago Press.
- Fattah, A. (2019). Critiques and appreciations on Orientalism in the study of Islam. *Journal MADANIA*, 23(1), 77–95.
- Ferguson, J. (1990). *The anti-politics machine: "Development," depoliticization, and bureaucratic power in Lesotho*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Foucault, M. (1972). *The archaeology of knowledge*. New York: Pantheon Books.
- Haqan, A. (2011). Orientalisme dan Islam dalam pergulatan sejarah. *Mutawâtir: Jurnal Keilmuan Tafsir*, 1(1), 33–54.
- Jayhani, H. (2013). Europeanization in Persian garden. *MANZAR*, 5(23), 6–9.
- Khalidi, R. (2000). *Palestinian identity: The construction of modern national consciousness*. New York, NY: Columbia University Press.
- Khayyat, M. (2022). *War remapping: Ecologies of survival in South Lebanon*. Oakland, CA: University of California Press.
- Mikhail, A. (Ed.). (2012). *Environmental history of the Middle East and North Africa*. Cambridge, UK: Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9781139028455
- Moussa, S. (2002). Orientalisme et colonialisme. *Revue des Lettres et de Traduction*, 7, 55–69.
- Nasr, S. H. (1993). *The need for a sacred science*. Albany, NY: SUNY Press.
- Nasr, S. H. (2002). *The heart of Islam*. San Francisco, CA: HarperSanFrancisco.
- Roh, D. S., Huang, B., & Niu, G. A. (Eds.). (2015). *Techno-Orientalism*. Rutgers University Press.
- Sabbar, S., & Habib Zadeh Khiyaban, S. (2021). AI-Driven credit risk assessment in Iranian banking. *Socio-Spatial Studies*, 5(2), 1-13. <https://doi.org/10.22034/soc.2022.230201>
- Said, E. W. (1978). *Orientalism*. New York, NY: Pantheon Books.
- Said, E. W. (2003). *Orientalism* (25th anniversary ed.). New York, NY: Vintage Books.
- Salehi, K., Habib Zadeh Khiyaban, S., & Sabbar, S. (2025). Artificial Intelligence and the Future of International Law and Power. *Journal of World Sociopolitical Studies*, 9(4), 923-958. doi:10.22059/wsps.2025.401951.1552

- Sardar, Z. (1999). *Orientalism revisited*. London, UK: Pluto Press.
- Tarnas, R. (1996). *The passion of the Western mind: Understanding the ideas that have shaped our world view*. New York, NY: Ballantine Books.
- Tellis, A. (2023). *Resources, power and representation*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Wersal, L. (1995). "Islam and Environmental Ethics: Tradition Responds to Contemporary Challenges." *Zygon* 30(3): 451–459.
- Wilkins, K., & Downing, J. (2002). Mediating terrorism. *Critical Studies in Media Communication*, 19(4), 419–437.
- Zheng, J. (2023a). "I'm not a virus." *Asian Journal of Communication*, 33(5), 470–488.
- Zheng, J. (2023b). Fragile ecologies in postcolonial studies of MENA. *Environmental Sociology*, 9(4), 466–478.

مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی

۱۶۳

آسیب‌شناسی مطالعات
خاورشناسان درباره محیط
زیست ...

